

†

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Թ. Վ. ԳԱԼԵՄԵԱՐԵԱՆ

Կորզեց մահը Միխիթարայ դրախտէն վարսալից պողաշատ ծառ մ'ալ յանձին Գեր. Հ. Գրիգորիս Թ. Վ. Գալէմբեարեանի. հազիւ կենաց առաջին յորեկանն բոլորած, գործունէութեան գաղաթնակէտն բարձրացած: Հարուստ՝ Միաբանութեանս համար վաստկած արդեամբք, զեղուն՝ Եկեղեցւոյ յօգուտ գործունէութեամբ, ճոխ՝ ի նպաստ Ազգին կատարած գրական վաստակովք գերեզման կ'իջնայ Անձնաւորութիւն մը, որուն կենաց երկարութիւնը թէ Միաբանութեանս, թէ Եկեղեցւոյ եւ թէ Ազգին ցանկալի էր:

Հ. Գալէմբեարեան ծնած է ի Բերա Կ. Պոլսոյ 15/27 Մարտ 1862. Ծնողքն՝ Քրան եւ Տիրուհի (ծնեալ Այանեան) հաստատուած էին Կ. Պոլսոյ իւր Անկիւրացի գաղթական, եւ զրաւած պատուաւոր դիմք համեստ շրջանակի մէջ:

Մանուկն Գէորգ, այս էր մկրտութեան անունը, ցոյց կու տայ արդէն յանախական տիւս ուշիմ եւ շրջահայեաց ոգի մը: Թէ՛ ծնողաց կրօնասէր զգածմունք եւ թէ՛ մանկան սրտի առաջին բաղձանքները կ'առաջնորդեն անոր քայլերը Վիեննական Միխիթարեանց վարժարանն ի Բանկալթի, ուր կը դաստիարակէին նոյն ատեն Այտընեան մը եւ Դասախօսէին նոյն ատեն Այտընեան մը եւ Գովրիկեան: Ընտրով հասու կ'ըլլան Միխիթարեան Հարք պատանւոյն տաղանդին: 1875 թարեան Հարք պատանւոյն տաղանդին: 1875 թարեան Հարք պատանւոյն տաղանդին: 1875 թարեան Հարք պատանւոյն տաղանդին:

Ի Վիեննա կը սկսի իւր կրթական ընթացքը՝ զոր եւ կը կատարէ փայլուն յաջողութեամբ: 1880 Սեպտ. 15 կը նուիրէ ինք զինք

ի ծառայութիւն Աստուծոյ՝ անդամագրուելով Միաբանութեան եւ կը թեւակոխէ Աստուծաբանական ուսմանց, զոր կ'աւարտէ 1884ին եւ այնուհետեւ ամբողջ տարի մը կը պարապի աստուծաբանական գիտութեանց ներհատութեան: 1885 Մարտ 25ին կ'ընդունի քահանայական ձեռնադրութիւնը Գեր. Վարդան Ըստկարեան Արքայոթ ձեռքէն:

Այլ եւս հասունցած էր Հ. Գալէմբեարեան գործնական կենաց, որուն ասպարէզն կ'իջնայ իւր քաջ ըմբիշ մը հրահանգուած եւ մարձուած:

Ըստկարեան կարճատեւ արքայութենէ մ'ետքը վախճանած էր. եւ Միխիթարեան Միաբանութեան ղեկավար ընտրուած Այտընեան, քննական ֆերականութեան հեղինակը:

Կոր երիտասարդութիւնը անյապաղ հաւաքուեցաւ անոր շուրջը, որոնց թուին մէջ առաջինն էր Հ. Գալէմբեարեան: Եւ Այտընեանի քաջատես աչքը չվրկեցաւ ի վեր հանել յանձին Գալէմբեարեանի այն տաղանդը, որով բնութենէ օժտուած էր նա:

Երիտասարդ Հ. Գալէմբեարեանի՝ ապագայ «Լրագրութեան

պատմութեան» հեղինակին առաջին բաղձանքն էր տեսնել «Եւրոպա» թերթին համապատասխան թերթ մը, որուն մէջ ասպարէզ ունենայ բարգաւաճել գրական գործունէութիւն մը: Եւ Այտընեան սիրով կը գոհացնէ Հ. Գալէմբեարեանի սուր բաղձանքը: Իրաւամբ կրնար պարծիլ Հ. Գալէմբեարեան՝ թէ ինքն էր գլխաւորաբար «Հանգիսի» հիմնարկութեան թերթը:

Յոռաջ քան Հ. Գալէմբեարեանի գրական գործունէութեան պատկերն տալը՝ ինձ թոյլ պիտի տամ դժել նախ՝ առանց միջամուխ ըլլալու մանրամասնութեանց անոր արտաքին գործունէութեան համառօտ պատկերը, որ մի եւ նոյն ժամանակ Միաբանութեան վերջին 30ամեայ շրջանին պատկերն կրնայ նկատուիլ: Եւ ստու-

գիւ 1886—1916, երբ կ'իյնայ Հ. Գալէմ-
քեարեանի 30 ամեայ գրական եւ գործնական
գործունէութիւնն, Մխիթ. Միաբանութեան
պատմութեան մէջ կը կազմէ նոր շրջան մը, որ
առանց Հ. Գալէմքեարեանի չի կրնար մտա-
ծուիլ: Հ. Գալէմքեարեան շունչն եւ հոգին
է այս շրջանին, երբ ոգի ի բռն կ'աշխատի
պայծառացնել Միաբանութիւնն, որչափ հնա-
րաւոր էր այն իրեն իբր անհատի եւ պաշ-
տօնէի:

1885—89 Միաբանութեան կղերանոցի
մէջ դասատուի եւ օգնական վերակացուի պաշ-
տօնն կատարելու ժամանակ կը յանձնուի իրեն
Մատենադարանը (1889—1898): Ամշակ
կը գտնէ երիտասարդ գրաւէրն այն շտեմա-
րանը, ուսկից գրաւէտն իւր զրական սնունդը
պիտի առնուր: Հարկ էր առանց վարանելու
ձեռն ի գործ կարկառել: 10 ամեայ ժիր գոր-
ծունէութիւն մ'այս պաշտօնին մէջ կը պսա-
կուի լիութիւն: Մատենադարանին հայկական մասը,
որ իբր 200 ձեռագիր, 600 տպագիր եւ գոյզն
թուով հայագիտական մատեան կը հաշուէր
1889ին, կրնար Հ. Գալէմքեարեան 1898ին իւր
յաջորդին յանձնել աւելի քան 4000 հայերէն,
իբր 1000 հայագիտական մատեան, 600 ձե-
ռագիր եւ լրագրաց ճոխ հաւաքածոյ մը վայե-
լու զարակներու մէջ: Թէ որպիսի մտադիր
խուզարկութիւն կը պահանջուի այսպիսի մասնա-
գիտական հաւաքման մը համար, գիտեն անոնք
միայն, որոնք զբաղած են մատենադարանի մը
կազմութեամբ: Եւ զայս կրցաւ Հ. Գալէմ-
քեարեան ի գլուխ հանել՝ առանց տրամադրու-
թեան տակ ունենալու մասնաւոր դրամագլուխ
մը: Նոյն տէրն դէպ ի մատենադարան նաեւ
1898էն վերջը պահպանեց նա:

1887 Ապր. 21ին կը բարձրանայ Հ. Գա-
լէմքեարեան վարդապետութեան աստիճանի եւ
կը կարգուի ուսուցիչ Աստուածաբանութեան
Մխիթ. կղերանոցին (1887—1898), զոր ամ-
բողջ 10 տարի կը շարունակէ: Նոյն շրջանին
կ'անուանուի նաեւ Հայնդ. Ամսօրեայի տեւա-
կան աշխատակից:

Մխիթարեան Տպարանն, որ 1889ին կրկին
Միաբանութեան անցած էր, իւր սկզբնական
շրջանին բախած էր բազմապիսի դժուարու-
թեանց. Այստնեան այս դժուարութիւնք հար-
թելու համար տպարանին վարչութիւնն կը դնէ
Հ. Գալէմքեարեանի ձեռքը, որ թէեւ ի սկզբան
կը գեղեւի ստանձնել, բայց միշտ վանքին
օգուտն աչաց առջեւ ունենալով՝ իւր արդէն

ծանրաբեռնեալ ուսոց վրայ կ'առնու նաեւ պա-
տասխանատու պաշտօնս (1891) եւ կուրծք կու-
տայ դժուարութեանց եւ կը յաջողի քիչ ժամա-
նակի մէջ յօրինեալ ընթացք մը տալ ձեռնար-
կութեան: Հ. Գալէմքեարեանի օրով դիմք ա-
ռաւ կրկին Տպարանը: Առանձին ուշադրութիւն
գարձուց մանաւանդ հայկական հրատարակու-
թեանց. Տպարանի հնացեալ հայկական տա-
ռերն նորոգուեցան՝ նորերու ձուլմամբ, յերեւան
հանեց հայերէն նորաձեւ մայրեր, եւ բազմա-
լեզուեան տպարանի համբաւն նորոգեց Որ
օրհնես զայնոսիկ աղօթքին 50 լեզուաւ հրա-
տարակութեամբ: Լոյս ընծայեց հայերէն ընդար-
ձակ գործեր մաքուր տպագրութեամբ, որպիսի
են Մայր ցուցակն Մատենադարանի ձեռա-
գրաց եւ Սրբազան Պատարագամատոյցը
— Հ. Տաշեանի աշխատասիրութեամբ: Իր
տպարանական գործունէութեան պսակն կրնայ
համարուիլ հին հայկական ճարտարապետու-
թեամբ յօրինուած այն չքնաղ պահարանն,
որուն մէջ 1898ին Վիեննայի Յուդահանդիսին
ներկայացուց տպարանի հրատարակութիւնք
անգոստին իւր գոյութենէն: Թէպէտ Տպարանն
մրցանակի չարժանացաւ՝ կայսրուհւոյն տարա-
բախտ սպանմամբ Մայրաքաղաքն ի սուգ հա-
մակելով, բայց ձեռնարկութիւնն բարձրագոյնս
գնահատուեցաւ Ինքնակալին բերնով ի ներ-
կայութեան Այստնեանի եւ հեղինակին:

1892ի ընդհանուր ժողովոյն մէջ կը կար-
գուի նաեւ Առաջիկայ խորհրդական Արքայօր,
եւ անդամ Միաբանութեան վարչութեան,
որուն իւր ծառայութիւնը կը մատուցանէ մինչեւ
1898: 1896 Ա.գ. 16ին իբրեւ գործակալ
Միաբանութեան կ'ուղեւորի Տրիեստ՝ տեղւոյն
վանատան գործերով, որոնք գրեթէ 6 ամիս
կը զբաղեն զինքը հոն:

1889—1894 այլ եւ այլ երկար եւ
կարճ ուղեւորութիւններ կը կատարէ դէպ ի
Գալիցիա (1892), Վենետիկ (1893), Կ. Պո-
լս (1893—1894), Գերմանիա (1891), հիւս-
սիսային Իտալիա (1894) եւ Բեռլին ու
Գաղլիա, երբ առիթն յօգուտ կը գործածէ
ուսումնասիրելու հայկական հնութիւններ եւ
ձեռագիրներ:

Փորձուած եւ հասունցած այս բազմաբոյն
գործերու մէջ 1898 Աւգոստոսին կը կարգուի
Մեծաւոր Կ. Պոլսոյ վանատան, դէպ ի ուր ան-
յապաղ կը մեկնի նոյն տարւոյն (Սեպտ. 15),
շարունակելու նոյն շինող գործունէութիւնը ի
բարգաւաճանս Միաբանութեան:

տուաւ նաեւ գրական զբաղմանց — թէեւ սիրտն անոնց հետ էր միշտ եւ կը յուսար գտնել բաւականաչափ յոյժ գոնէ աւարտելու ծրագրած աշխատութիւնք: 1917 Մայիս 10ին փոխադրուեցաւ իւր խնդրանք՝ տեղւոյս Kaiserin Elisabeth հիւանդանոցն, ուր նոյն ամսոյն 20ին կնքեց բազմատանջ կեանքը՝ մաքուր հոգին աւանդելով Արարչին ձեռքը, որուն ծառայութեան նուիրած էր բովանդակ կեանքը:

* * *

Գործնական այս եռուղեւ կենաց մէջ նաեւ գրական լայն գործունէութիւն մը բարգաւաճեց Գալէմբեարեան: Նա մի եւ նոյն ժամանակ իրրեւ մեծ գիտնական մ'ապրեցաւ, բանասէր եւ պատմաբան:

Ազգային գրականութեան ամէն ճիւղ կը հետաքրքրէր զինքը, ի մասնաւորի Աստուածաբանութիւնը, Գասական լեզուն, Մատենագրութիւնը, Մատենագիտութիւնը, Պատմութիւնը եւ Հնախօսութիւնը: Եւ արդեամբ ալ ամէն ալ ի կարգին զբաղձուցած են զինքը առաւել կամ նուազ — մինչեւ որ ըստ աճել հասակին ամփոփուած է որոշ նիւթի մը շուրջը:

Ի սկզբան հին դասական հայերէնն եւ գրականութիւնը իւր անհամեմատ գեղեցիկութեամբն հրապուրած էր իր սիրտը: Ընդստին ի մանուկ տիող Վլերանոցին մէջ կը տեսնէր զինքը անձնատուր մեծ խանդավառութեամբ յընթերցումն ազգային հին դասականաց — եւ այս առթիւ միջամուխ ոսկեդարեան հայերէնի ինքնատիպ յատկութեանց եւ բառավորքին հաւաքման: Հ. Գալէմբեարեան ձեռն ի ձեռն Հ. Մէնէվիշեանի եւ Հ. Տաշեանի հետ նոր ոգեւորութիւն կ'արծարծէ Վլերանոցի մէջ դէպ ի դասական հայերէն, որոնք ի միասին նոր շրջան կը բանան Միթարեան Պատմութեան մէջ: Այսու կը սրի, կը յղկի իւր գրիչը, կ'ոսկեղծի ոսկեդարեան նկարագրով, եւ առաջին թափով կը ձեռնարկէ թարգմանութիւններ եւ հեղինակութիւններ այս լեզուաւ (Նուիրական ճարտարախօսութիւն, Սրբոյն Իգնատիոսի վճիռը եւ քանք, Թրգմ.):

Ոսկեդարեան լեզուի մշակութիւնը մի եւ նոյն ժամանակ ուսումնասիրել էր Ե գարու գրականութիւնը եւ թեւակոխել քննադատական աշխարհ: Այսպէս մարզուած էին երբեմն Գալթրճեանք, Գարագաշեանք, Այալնեանք, Սպենեանք: Թէ ինչ աստիճանի ուսումնասիրած

էր նա դասական գրականութիւնը՝ յերեւան ելաւ 1903ին, առթիւ Ոսկեդարեան եւ ոչ-ոսկեդարեան հայերէնի վէճերուն, երբ նա առժամանակեայ գրական լուծմանէն սթափած՝ ձայն բարձրացուց, հրապարակ իջաւ՝ վտանգուած տեսնելով իւր անչափ փայլալայտ տոհմային փառքը, յեցած իւր հաւաքած դասական միտերից վրայ (Ոսկեդարեան եւ ոչ-ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը, 1903): Ափսոս որ այն գրական վէճը (արտաքին միջամտութեամբ) շուտով խափանուելով՝ առիթ չտրուեցաւ Հ. Գալէմբեարեանի՝ երկրորդ եւ երրորդ անգամ զբաղելու այս խնդրով, որմէ շատ բան պիտի սորվէինք: — Ոսկեդարեան գրականութեան հետազոտութիւնը միայն լեզուական տեսակէտով չէր: Մինչդեռ Հ. Մէնէվիշեան՝ Փաւստոսն եւ Հ. Տաշեան՝ Ագաթանգեղոսն կ'ուսումնասիրէին, Հ. Գալէմբեարեան պարապած էր ի լուծման Եղնկայ Ընդդէմ Աղանդոց ոսկեմատենին բնագրով եւ աղբերաց քննութեամբ: 1893ին սկսաւ նա տակաւ տակաւ հրապարակ հանել «Նորագոյն աղբերք Նզնկայ Կողբացոյ», որուն պիտի յաջորդէր Բնագրին քննական հրատարակութիւնը, որ բազում մասամբ արդէն սրբազրուած եւ ճշգրտած՝ չգիտեմ ինչ պատճառաւ, չյանձնեց տպագրութեան: Ասոր հիման վրայ կատարած է J. Schmid իւր գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ առաջնորդութեամբ Հ. Գալէմբեարեանի: 1886էն ի վեր կը գտնենք իր ձեռքը նաեւ Ագաթանգեղեայ մատենան, զոր մանրակրկիտ կը բաղդատէ մեր Զեռագրին եւ Կրկնագրին հետ, քննական հրատարակութեան մը նպատակաւ: 1909ին երբ լոյս տեսաւ Եղմիածնի բազմաթիւ ձեռագրաց համեմատութեամբ քննական հրատարակութիւնը, այլ եւս աննպատակ համարեցաւ իւր աշխատութիւնն եւ միայն Կրկնագրին ընթերցուածն լոյս հանեց (Թուշարձան, էջ 67—160): Իր անհուն բաղձանքն էր Միարանութեան մամուլէն տակաւ տակաւ հրապարակ հանել հայ մատենագրութեան քննաչափ մը՝ «Քննական հրատարակութիւն Մատենագրութեան եւ Թարգմանութեան Նախնեաց Հայոց. քննութիւնը եւ քննադիրը հրատարակեալ ի Վիեննական Միթարեան Միարանութիւնէն», որուն Ա. հատորն եղաւ «Սրբազան պատարագամատոյցը Հայոց» (1897), եւ Բ. եւ Գ. հատորք պիտի կազմէին Եղնիկ եւ Ագաթանգեղոս:

տպագրութեան պատմութեան: Այսուհետեւ յաճախ կ'երեւայ Հ. Գալէմբերեան «Հանդիսի» էջերու մէջ մերթ իբրեւ թարգմանիչ եւ մերթ իբրեւ հեղինակ: 1889ին տուաւ Բիշոֆի եւ Կոլէրի «Ուսումնասիրութիւնը Հինասայոց դատաստանագրոյն», որ արտատպուելով հիմ գրաւ «Ազգային Մատենադարանին»¹, եւ յաջորդ տարին հրատարակեց Գանի՝ Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա գործոյ թարգմանութիւնը, ճոխացուցած ծանօթութիւններով: Այս երկու աշխատութիւնք մղեցին զինքը Հինասայոց գաղթականութեան ուսումնասիրութեան, որոնց մասին ապա տուաւ շահագրգիռ յօդուածներ, եւ ինչպէս իւր մնացորդներէն կը տեսնուի՝ միտք ունէր նաեւ առանձին գործ մ'ալ պատրաստել:

Ասոնք չէին սակայն Հ. Գալէմբերեանը յատկապէս շահագրգռող նիւթերը: Չգիտեմ իբրեւ Մատենադարանապետ աւելի, թէ ներքին սրտի բերմամբ՝ ցուցուց Հ. Գալէմբերեան իւր մէջ մոլեռանդ սէր մը դէպ ի գիրք, ձեռագիր եւ լրագիր: Այս ներքին մղումն էր, որ յորդորեց զինքը կազմել Միաբանութեան համար հայերէն եւ հայերէնագիտական գրոց լիակատար հաւաքածոյ մը: Նոյն ուղղութեամբ Հանդիսի մէջ 1888ին սկսաւ տալ տարեկան հրատարակութեանց լիակատար ցանկ, զոր շարունակեց մինչեւ 1898. նոյնը նաեւ Orientalische Bibliographieի մէջ կը ծանօթացնէր Եւրոպայի: Բաց ի այս պարզ ցանկէ՝ կ'ուսումնասիրէ հին տպագրութիւնք այլ եւ այլ յօդուածներով, եւ ձեռք կը զարնէ կազմել Հայ տպագրութեան դարական պատմութիւնը (1512—1812): Այս աշխատութիւնը, որուն ամբողջ 30 տարի նուիրած էր եւ մինչեւ ցմահ վրան կ'աշխատէր, ստուար գործ մ'է, ուր մանրամասն նշանակած է մինչեւ 1916 իրեն ծանօթ հին տպագրութիւնք, մէն մի տպագրութեան եւ տպագրող անձանց վրայ ծանօթութիւններ եւն. խղճամիտ եւ մանրակրկիտ աշխատութիւն մը, որ բաւականութիւն տալու կոչուած էր ամէն մասնագէտ գրագիրտի: Բայց ցաւ է որ գործն հեղինակի ձեռքէն իւր վերջնական խմբագրութիւնն չտեսաւ: Ինքը գեռ պակասաւոր կը գտնէր զայն, վրասն զի իբրեւ խղճամիտ քննիչ

անհրաժեշտ կը համարէր մէն մի մատեան անձամբ քննել, չափել, եւ այնպէս ճշդել այլոց տեղեկութիւնք, իսկ առ այդ պէտք էր դեռ խուզարկել քանի մը յայտնի Մատենադարաններ: Աշխատութիւնս, որ անշուշտ երկար ժամանակ անտիպ չի մնար, ըլլայ թող մահարձան իր անուան:

Մատենագիտութեան լրացուցիչ մասերն էին Ձեռագիրք եւ Լրագիրք: Մինչեւ 1888 իւր Հաւաքածոյքն հայերէն լրագրութեան այնչափ հարուստ էր, որ կրնար լրագրութեան պատմութեան մը ձեռնարկել. արդեամբք ալ այս թուին սկսաւ մաս առ մաս հրատարակել «Պատմութիւն հայ լրագրութեան», որուն առաջին հատորին արտատպութիւնը ըոյս տեսաւ 1893ին՝ ժամանակ մը երբ հայ լրագրութիւնն իւր հարիւրամեայ շրջանն կը բոլորէր: Առանց ուշադրութեան չթողուց սահիւ անցնիլ այս հանդէսը: Հմտալից եւ խանդավառ յօդուածով մը փառաքանեց լրագրութեան նշանակալից յորեւելանք եւ զայն անմահացուց լուսատիպ մեծ պատկերով մը, որուն վրայ ներկայացուած էր հայ լրագրութեան 100 ամեայ կեանքը:

Գիւրին գործ չէր այս աշխատութիւնը ուր քննադատն անաչառ պիտի ներկայացնէր մէն մի լրագրին ուղղութիւնն, ոգին եւ ազդեցութիւնը ժամանակակից կեանքի վրայ: պատասխանատու դեր մը երկտասարդ գրչին համար: Եւ սակայն Հ. Գալէմբերեան յաջողեցաւ: Ի մէջ կը բերեմ առ այս հմուտ անձի մը դատաստանը. Յ. Ոսկան ի Բերա Կ. Պոլսոյ կը գրէր 1896 Օգ. 12 թուակիր առ Հ. Եղիշէ Վ. Գաֆթանեան ի Կ. Պոլիս.

«...Շնորհ ունիմ Ձեզ, որ Հ. Գրիգորիս Գալէմբերեանի Հայ լրագրութեան պատմութիւնը ինձ ծանօթացուցիք. երկասիրութիւն որ իր տեսակին մէջ նախորդ չէ ունեցած առ մեզ նոյնպիսի հանգամանօք: Ազգային մատենադարանի գրոց շարքին մէջ արդարեւ մի Գոհար՝ Կ'երեւի թէ երկայնմութիւնը բնական առաքինութիւն մի է ներհուն հեղինակին որ ոչ այլ ինչ թողու փափաքելի բայց միայն գործոյն ամբողջութիւնը, երկրորդ հատորն ի մօտոյ:

Ձեմ սխալիւ եթէ ըսեմ. կարելի է նկատել այս հեղինակութիւնը իբրեւ մի քննադատական բով որոյ հուրը խաղաղ Արդարութեամբ միայն կ'արծարծի, քանի որ համեստ ներբողք արժանեաց են փոխարէն, ինչպէս Զմիւռնիոյ Արշալոյս Արարատեանի խմբագիր Տեառն Ղուկասու Պալտաղարեանի անուան պա-

¹ Այս երեք Մատենադարաններին առաջինը՝ Արաբիստիքականը ունեցաւ միակ հատոր մը. երկրորդը՝ Բաբայանի՝ չորս հատոր. աւելի յաջողութիւն դատաւ երրորդը՝ Ազգային Մատենադարանը, որ մինչեւ 1915 կը հաշուէր 78 հատոր, աւելի համապատասխանելով Հոմերիոյ ուղղութեան:

տուաւոր յիշատակութիւնը. գոհունակութիւն ինձ համար եւս քանի որ այդ երախտաւոր անձին չէի անծանօթ:

Գրական տիպար ձեռնարկք տու մեզ Մխիթարեան հաստատութիւններէն են ակնկալելի: Առ այս, Հայր Պատուական, նոր հաւաստիք մի է նոր գործն Ձեր եղբայրակցին, որուն հաճեցէք նուիրել պարտ ու պատշաճ յարգանքս ի պատեհութեան:

Փոքրիկ հատոր մըն էր այն, բայց անմահացուց Հ. Գալէմբարեանի անունը. երկար ժամանակ նկատուեցաւ հեղինակին զուլի գործոցը: Ցաւով պիտի նկատեն ամէն զայն ընթերցողք գործոյն թերի միայն: Բ հատորը (1860էն մինչեւ մեր օրերը) թէեւ սկսած էր մաս առ մաս հրատարակուիլ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ (1896—1897), բայց ընդհատեցաւ՝ հեղինակին գործոց յաճախութեան եւ յաջորդ տարին Կ. Պոլիս մեկնելուն պատճառաւ:

Այս տարի (1897) իբրեւ տպարանայեան կը պատրաստուէր Մխիթարեան տպարանի գործունէութիւնն Յուդահանդէսի հանել, որ յաջորդ տարին (1898) պիտի բացուէր Վիեննա: Առ այս կազմեց Մխիթարեան տպարանի հրատարակութեանց Մատենադարան մը (իբր տարակութեանց Մատենադարան մը (իբր 2000 հատոր), որ — ինչպէս տեսանք — հին հայկական արուեստով կառուցուած շքեղ պահարանի մը մէջ զետեղուած ներկայացուեցաւ: Այս առթիւ գրեց Հ. Գալէմբարեան գերմաներէն լեզուաւ նաեւ համառօտ ակնարկ մը Մխիթարեան տպարանի պատմութեան վրայ (1898), որ լրացուցիչ մասն կրնայ նկատուիլ անոր 1893ին Welte und Wetzler Kirchenlexikonի մէջ հրատարակած Մխիթարեանութեան պատմութեան:

Հայերէն ձեռագիրներն ալ չվիւրացան Հ. Գալէմբարեանի ուշագրութենէն: Դա որ հաստատուն հիմ դնել կ'ուզէր յամենայնի տոհմային գրականութեան բարգաւաճման, չէր կրնար այս կէտին անուշագիր մնալ: 1890ին Հ. Տաշեանի հետ խորհուրդ կը յղանայ կազմել Մայր ցուցակ հայերէն Ձեռագրաց, որուն մէջ ամփոփուէին այլ եւ այլ Մատենադարաններու մէջ եւ անհատներու քով հաւաքուած եւ ցրիւ գտնուած հայերէն ձեռագիրներու եւ նկարագրութիւնք, նորագոյն գիտնական ոճով:

1 Հեղինակն իւր անտիպ մնացորդներուն մէջ թողուցած է ձեռագիր մաս մը աշխատութեանս, մինչեւ 1870-ի իբրեւ Բ հատորին առաջին մաս պիտի հրատարակուի մօտերս:

Այս ինքն՝ Կ. նկարագրութեամբ ձեռագրին արտաքնոյն եւ ը. բովանդակութեան. Գ. հրատարակութեամբ յիշատակարանաց: Գործոյն պիտի ընկերացուէր նաեւ համառօտ ամփոփում մը եւրոպական լեզուաւ¹: Հ. Տաշեան ձեռնարկեց անմիջապէս Վիեննայի Կայսերական Մատենադարանի ցուցակագրութեան (հրտ. 1891). եւ սկսաւ պատրաստել Մխիթարեան Մատենադարանին Ձեռագրաց ցուցակը (հրտ. 1895). Հ. Գալէմբարեան հոգաց Միւնխէնի Արքեպիսկոպոս Մատենադարանին Ձեռագրաց ցուցակագրութիւնը (հրտ. 1891). յընթացս յարեցան իրենց ուրիշ բանասէրներ ալ եւ խոստացան ցուցակագրել ուրիշ հաւաքմանց ձեռագիրները. Սուքիաս Վ. Պարոնեան յանձն առած էր Բրիտանական եւ Օքսֆորդի Մատենադարանները. Գ. Խալաթեանը՝ Մոսկուայի Լազարեան ձեռնարանի, Կ. Մառ՝ Պետերբուրգի Արեւելեան լեզուաց ձեռնարանի (հրտ. Հանդէս 1892), Մ. Տ. Մովսէսեան՝ Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի (պատրաստ, անտիպ), Տաշեան՝ Բեռլինի արքեպիսկոպոս Մատենադարանի (պատրաստ, անտիպ), Միսքեան՝ Լոնդոնի Վատիկանեան Մատենադարանի (մասամբ հրտ. Հանդէս 1892), Գովթիկեան Կերլայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ Մատենադարանին (սկսաւ տպուիլ) եւն: Այս բանասէր աշխատակիցք թէեւ իրենց խոստումն ի գլուխ չհանեցին լիով, բայց յընթացս ժամանակի յարեցան իրենց ուրիշներ ալ՝ Աճառեան, Համամեան, Կիւլէսերեան, Բոսեան, Ֆէրհաթեան եւն որոնք կազմեցին Սանասարեան Վարժարանի, Թաւրիզի, Կոր Բայազետի, Գաղատիոյ, Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանի, Կարնոյ Արծնեան Վարժարանի, Կերլայի եւն ձեռագրաց ցուցակները. եւ նաեւ ուրիշներ նոյն ծրագրով պատրաստեցին նմաններ: Հ. Գալէմբարեան ինքնին լրացուց Միսքեանի թերի թողուցած Լոնդոնի Վատիկանեան եւ այլ գրադարանաց, նոյնպէս Հիւսիսային Իտալիոյ Մատենադարանաց ձեռագրաց ցուցակները (անտիպ):

Բնականաբար նիւթական միջոցներու պակասութեան պատճառաւ՝ ձեռնարկութիւնն միայն «Հանդէս Ամսօրեայի» միջոցաւ հրապարակ պիտի հանուէր. ուստի արագաքալ ընթացք մը չէր կրնար սպասուիլ. սակայն եւ այն-թացք մը Հ. Գալէմբարեան ուրախութեամբ կրնար տեսնել 1916ին գործոյն յառաջագիւծութիւնը՝ իբր 2000 մեծագիր էջ տպագիր Մայր ցուցակի

1 Հ. Գալէմբարեանի ստուերագրի՞ն Հանգ. 1891, էջ 368-369:

մ'ի տես, որ կ'ամփոփէր 8 Մատենադարաններու ձեռագրաց ցուցակները:

✱

Այն երկար միջոցը, որ նա անցուց Կ. Պոլիս 1898—1909 անոր գրական գործունեութեան վրայ մեծ յեղաշրջութիւն յառաջ բերաւ: Ինքը այսպէս կը բացատրէ զայս.

“Երբ Բաբգէն Ա. ի հրատարակած Թովհանէս Կոլլատ պատրիարքի կենսագրութիւնը (1904) կարգացի, մտադրութիւնս գրաւեց Կոլլատի աշակերտներէն նշանաւոր անձնաւորութիւն մը, Սարգիս Ա. Սարաֆեան, վաղուց ծանօթ գրեթէ միայն իր հրատարակութիւններով, երբ մանաւանդ անոր մանրամասն կենսագրութեան գոյութիւնը կը ծանուցանէր Բանասէր վարդապետը” (Սարաֆ. էջ 143): Այս կենսագրութիւնը կը գտնուէր Անտոնեան Հարց Մատենադարանը, զոր Հ. Գալէմբեարեանի խնդրանքը կը հրատարակէ Հ. Սարաֆեան՝ Հանդիսի մէջ՝ Գալէմբեարեան իրեն վերապահելով “անոր ստուգութիւնը փորձի տակ դնել”: Այս պատմական փորձը գրելու համար միջամուխ կ'ըլլայ Պոլսոյ Անտոնեանց, Կաթողիկոսարանի, Գոմիսիկեանց դիւանները, խուզարկել կու տայ Լիվոնոյի, Վենետիկի դիւաններու մէջ Սարաֆեանի շրջանին հայոյ նիւթեր: Քիչ ժամանակի մէջ կը տեսնէ իւր առջեւ “բոլորովին անմշակ սահման մը” (Սարաֆ. էջ 1), սահման մը, որուն մէջ սակայն պէտք էր միջամուխ ըլլալ՝ ծրագրեալ աշխատասիրութիւնն ի գլուխ հանելու համար: Զի սասանիր: Մանաւանդ թէ ճոխ՝ անմշակ ատաղձին առջեւ կը զուարճանայ իւր միտքը, ի տես այս հում նիւթից կը մոռնայ իւր հին աշխատութիւնը: Սարաֆեանի կենսագրութեան “փորձը” ի գլուխ կ'ելլէ 300 էջ քննութեամբ, որ խորագիր կը կրէ. “Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպի Սարաֆեանի եւ ժամանակին հայ Կաթողիկէայք. 1720—1775”, ուր ոչ միայն Սարաֆեան կը ներկայացուի, այլ եւ բազմաթիւ ժամանակակից անձնաւորութեանց կենսագրականք կը հիւսուին, հիմնուած վաւերագիրներու վրայ: Այժմ Հ. Գալէմբեարեան կու գայ պատմագրութեան կերպ եւ վաւերագիրներն յարգել սորվեցնելու:

Թաջորդ տարին (1909) անտիպ վաւերագիրներու ծրարներով Վիեննա կը հասնի Հ. Գալէմբեարեան՝ հոն անդորրութեան մէջ յուսարով աւելի ընդարձակել իւր գործունեութիւնը:

Թիւնը: Իր առջեւ բաց գտաւ հոս նաեւ վաւերագիրներ եւ Մատենադարանը՝ ուր Ժ. Ժ. Գալուց եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ անհատնում նիւթեր կային. եւ այսպէս օր աւուր աւելի խորասուզուեցաւ պատմական աշխատութեանց մէջ: 1911ի վերջերը առիթ ընծայուեցաւ իրեն Հոմա երթալու՝ ուր տեղւոյն դիւաններու մէջ — թէեւ կարճ ժամանակ մը միայն պարապելով՝ ի վեր հանեց իրեն համար նորանոր աղբիւրներ:

Այս նիւթերը երկար տարիներ պիտի զբաղենէին զինքը: 1915ին լոյս հանեց Կենսագրութիւններու Ա. հատորն, որ կ'ամփոփէր 1554—1822 շրջանէն “եղիւ հայ պատրիարքներու եւ 10 եպիսկոպոսներու կենսագրութիւնները” հո՞ տեղեկութեամբ ժամանակակից անձնաւորութեանց վրայ: Պատրաստած էր տպագրութեան նաեւ Բ. հատորը՝ Հայ կաթողիկէ վիքարներ Կ. Պոլսոյ եւ բաւական մաս մ'ալ Գ. հատորէն (Կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ). բաց ասկից ուսումնասիրութիւն մը Տէր Կոմիտաս Բէօմիւրճեանի վրայ եւ Պատմութիւն հայաժամանակ կաթողիկէ Հայոց (1770—1824):

Բնականաբար Ժ. Ժ. Գալուց ազգային պատմութեան վերաբերեալ անթիւ վաւերագիրներու առջեւ դժուարին գործ չէր իրեն համար այս շրջանի հայոյ որ եւ իցէ խնդրոյ վրայ գրել իբրեւ մասնագէտ: Եւ ոչս կէտի մէջ արտաքին կարգի էր իր յիշողութիւնն եւ արագ գործունեութիւնը: Դիւրաւ կ'ըմբռնէր խնդրին էութիւնը: Երբ Կ. Պոլսոյ Պէյօղլուի գերեզմանոցին շուրջը խնդիր յուզուեցաւ տաճկահայ թերթերու մէջ՝ Հ. Գալէմբեարեան սիրով մասնակից եղաւ վիճմանց. ինչպէս յայտնի է իր յուշածներէն (Կոստանդնուպոլսոյ Պէյօղլուի հայոց գերեզմանատունը. “Հանդէս”, 1911, էջ 79 եւն. արտատպութիւնն ընդ մամլով): Թէեւ խնայելով դատին՝ իւր ուսումնասիրութեան հրատարակութիւնն ի խնդրոյ բարեկամաց ընդհատեց՝ բայց ձեռագիր ամբողջ աւարտած է:

Ծրագրին մէջ էր՝ գրել Կաթողիկէ Հայոց պատմութիւնն սկսեալ Փլորենտեան ժողովէն (1439) եւ յորինել Գաւազանագիրք մը հայ կաթողիկէ թեմերու միջեւ մեր օրերը. առ որ տարիներէ ի վեր հաւաքած էր առատ ատաղձ:

1 Իւր հրատարակութեանց գրեթէ ամբողջական ցանկ մը կ'ենտադրուի անիւր երկուս հայ պատրիարքներու եւն. Վիեննա 1915, էջ 379—384:

Հ. Գալէմբեարեան յաճախ սխալ իմացուած է այս կարգի ուսումնասիրութեանց մէջ. կողմնակալութիւն եւ երբեմն նոյն իսկ խեղաթիւրում պատմական դիպաց վերագրուած է իրեն, կամ աւելի պարզ՝ միայն կաթողիկէ Հայոց Գատին ի նպաստ խօսիլ: Բայց առ այս ի մէջ չէ բերուած լուրջ ապացոյց. եւ իրեն հակառակախօսք աւելի յեցած են թաղութեանց եւ նախատանքի վրայ փորձած են պաշտպանել դատը՝ քան պատմական վաւերագիրներով: Ստոյգ է, նա իւր ուսումնասիրութիւնը ամփոփած էր մասնաւորապէս կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ յարաբերութեան մէջ գտնուող անձանց շուրջը, բայց իւր պատմական հետազոտութիւնը կատարած է անկողմնակալ՝ յեցած միայն եւ միայն վաւերագիրներու վրայ: Ինքը կը գործէ աւելի իբրեւ բանասէր. կը ջանայ դէպքերն ներկայացնել ժամանակակցաց նկարագրութեամբ՝ վաւերագիրներու լեզուով, խորշելով ենթակայական խորհրդածութիւններէ, որոնք նման փափուկ խնդրոց մէջ դիւրաւ թիւրիմացութեան տեղիք կրնային տալ: Իւր ձգտած նպատակն է լուսաւորել միայն ազգային եկեղեցական պատմութեան շրջան մը, որ մութ մնացած է: Եւ զայս լաւ բացատրած է ինքը «Հանդէս» 1911, էջ 497, ուր պատասխանելով Ալպոյաճեանի, որ Հ. Գալէմբեարեանի մէջ ձգտում կը տեսնէ Պէյօղլուի գերեզմանոցն յմիացեալ Հայերու ձեռքէն առնուլ եւ կաթողիկէ Հայերուն տալ՝ կը գրէ. «Այս բոլորովին անտարբեր կը թողու զիս, որ միայն պատմագրութեամբ կը զբաղիմ», առանց նկատողութեան առնելու՝ թէ իմ գրութիւններս նիւթապէս որոնն կրնան նպաստաւոր ըլլալ եւ կամ որոնն աննպաստ, ըստական որ ՀԱՅԵՐՈՒՆ նպաստաւոր ըլլան»:

Ինքը նաեւ իբրեւ կաթողիկէ ինք զինքը կատարեալ եւ ճշմարիտ հայ զգալով չէր կրնար հանդուրժել ազգամիտ ազգասէրներու, որոնք ազգութիւն եւ դատանութիւն չեն գիտեր զանազանել:

Հ. Գալէմբեարեանի սիրած նիւթերէն մին ալ էր Հայկական Գրամագիտութիւնը, մանաւանդ Ռուսիոյն շրջանի: 1892ին լոյս ընծայեց Հ. Վ. Սիպիլեանի «Դասաւորութիւնն Ռուսիոյն դրամոց», ճոխացուցած ներածութեամբ մը եւ յաւելուածներով, այն ատենէ սկսեալ ետեւէ եղած էր կազմել լիակատար ցանկ մը հայկական հին եւ նոր շրջանի թագաւորաց դրամներուն: Առ այս հաւաքած է

հարուստ ատաղձ, մանաւանդ ձեռք բերելով Միաբանութեան Թանգարանին համար Հրատարակուած դրամներ: Ցաւ է որ ասոր ալ հրատարակութիւնը չկրցաւ տեսնել: Ի վերջոյ յիշեմ նաեւ որ նա ջերմ սիրահար էր նամակագրողներու հաւաքման:

* * *

Ահա գործնական եւ գրական կենաց օրինակելի պատկեր մը: Եթէ այդ պատկերին աւելի ի մերձուստ նայինք, պիտի տեսնենք հոն հաստատուն եւ անվահեր նկարագիր մը, ծննդական (original) միտք մը: Գալէմբեարեանի նկարագիրն էր՝ անխնջ ջանասէր, մտացի եւ լուրջ, առողջ եւ վճռական իւր դատաստաններուն մէջ՝ բազմակողմանի տեսութեամբ. մի եւ նոյն ժամանակ արտաքոյ կարգի յարգող ժամանակի:

Բնութեամբ ծանր էր եւ լուրջ. թէ հանդէպ իւր անձին եւ թէ առ այլս խիստ. բայց բարեբարոյ: Ունէր իրեն համակիրներ գիտնական աշխարհի մէջ՝ թէ ազգայնոց եւ թէ օտարներու քով, մանաւանդ 90ական շրջանին, որոնց հետ յարատեւ թղթակցութեան մէջ էր:

Բանաստեղծ չէր Հ. Գալէմբեարեան. եւ չէր ալ ակնորժեր որ եւ իցէ բանաստեղծական արտադրութենէ. չոր, առարկայական քննադատ էր նա. այս պատճառաւ ալ իւր գրուածոց մէջ ոճի գեղեցկութեան ուշադիր չէր. թէեւ գեղարուեստասէր էր եւ ունէր ճարտար ձեռք:

Անոր կենաց մէջ դատարկ չկայ: Թէպէտ ծանրաբեռնուած միշտ վանքի մէջ բազմադիմ պաշտօններով՝ բայց մի եւ նոյն ժամանակ կը ստեղծէ իրեն ժամանակ՝ զբաղելու գրական աշխատութեանց: Այս արտաքոյ կարգի պրկումն մտաց եղաւ պատճառ անոր կարճօրեայ կենաց: Զոհ եղաւ իւր գաղափարականին՝ ծառայել Միաբանութեան եւ Ազգին: Ապրեցաւ եւ գործեց իբրեւ ձեռներէց եւ ժիր պաշտօնեայ Միաբանութեան, իբրեւ լուրջ բանասէր Ազգին:

Հ. Ն. ԱՆՆՆԵԱՆ

